

# Vrouwenstudies in Nederland

## Een review van Saskia Poldervaart e.a.:

### Vrouwenstudies, een inleiding

Trees Mom

In het voorjaar van 1983 is bij de SUN een inleiding in vrouwenstudies verschenen, samengesteld en geschreven door Saskia Poldervaart e.a. De inleiding voorziet in een behoefte, omdat een eerste kennismaking met vrouwenstudies door de ontzaglijke hoeveelheid literatuur niet zo eenvoudig meer is. Het doel van de inleiding is a. inzicht te geven in de ontwikkelingen van vrouwenstudies en b. een overzicht te geven van thema's, verschuivingen in vraagstellingen en van nieuwe vragen.

De inleiding beperkt zich tot de academische vrouwenstudies op het gebied van de sociale en literatuurwetenschappen en heeft bijna uitsluitend betrekking op de westerse wereld. Het stuk van A. Hoogenboom vormt hierop een uitzondering.

De bundel heeft 3 delen. Het historische deel zal ik kort aanstippen. Het thematische en theoretische gedeelte zal ik uitgebreid bespreken en van commentaar voorzien. Mijn weergave en kritiek verschillen nogal per onderdeel, omdat ik niet in die onderdelen even deskundig ben en omdat de stukken zelf onderling nogal verschillen.

#### I. Geschiedenis

In het eerste hoofdstuk bespreekt S. Poldervaart in kort bestek de geschiedenis van georganiseerd en ongeorganiseerd vrouwenverzet. In het tweede hoofdstuk schetst ze de ontstaans-geschiedenis van vrouwenstudies in Nederland. Vrouwenstudies wordt daarin o.a. gedefinieerd als een wetenschapsterrein, waarop de onderschikte positie van vrouwen wordt geanalyseerd, als ook de arbeidsdeling naar sekse in relatie tot bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Het gaat, aldus de redactie van het Tijdschrift voor Vrouwenstudies, om het verkrijgen van inzicht in het ontstaan en functioneren van vrouwenonderdrukking en het vinden van aanknopingspunten voor opheffing daarvan.

## II. Thema's

Hieronder behandelt schrijfster samen met Marie Bekker, Mirre Bots, Nel Draijer, Annechien Vink en Annemiek Hoogenboom de belangrijkste thema's in vrouwenstudies. Daaruit blijkt, aldus Saskia Poldervaart, hoe in vrouwenstudies het zoeken naar sociaal-ekonomiese verklaringen verschoven is naar aandacht voor sociaal-kulturele en psychologische problemen.

### 1. Socialisatie

Marie Bekker opent de rij met een stuk over socialisatietheorieën. Uit analyses van socialisatieprocessen hoopten feministen te leren hoe meisjes worden opgevoed tot huismoeder en welke socialiserende instanties daarbij een rol spelen. De argumentaties rond socialisatie zijn een reactie op opvattingen als 'anatomy is destiny': gedrag is aangeleerd en niet aangeboren. Vooral antropologen en psychologen hebben onderzoek gedaan naar de aard en oorsprong van seksenverschillen.

H. Belotti heeft het seksespecifieke karakter van socialisatie vanuit het perspectief van kinderen onderzocht, maar laat na de positie van moeders te problematiseren.

En ook in de aanzetten tot een verklaring in sociologische en psychologische theorieën is geen aandacht aan de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Een veelbelovende nieuwe verklaring geeft N. Chodorow, die daarvoor gebruik maakt van de psycho-analyse. Maar ook feministiese socialisatietheorieën hebben het waarom van vrouwenonderdrukking niet kunnen verklaren. Zij geven slechts een deel van 'de' verklaring. Het onderzoek naar sekse-specifieke socialisatie blijft dus nodig en moet niet stoppen bij de kindertijd. In de puberteit en in de eerste huwelijksjaren maken vrouwen en meisjes hun verdere socialisatie tot huismoeder door. Samen met onderzoek naar moederschap en de hetero-norm beloven feministiese socialisatietheorieën veel goeds, aldus Marie Bekker.

### 2. Gezin

De meeste gezinstheoretici, aldus Saskia Poldervaart, vergeten de positie van vrouwen in het gezin te problematiseren. Alleen E. Zaretsky en J. Donzelot zijn hier uitzonderingen. S. Poldervaart gebruikt hun theorieën om te laten zien hoe het gezin zich heeft ontwikkeld van produktie-eenheid naar de vorm die we nu kennen. Ze beschrijft hoe interventies van de burgerij (later overgenomen door de staat) deze ontwikkeling hebben 'gestuurd' en vrouwen tot huisvrouwen hebben gemaakt. Het gezin verliest zijn produktieve taken onder invloed van het industrialisatieproces en het burgerlijk gezinsmodel met de kostwinner-huisvrouwenstructuur wint terrein. De moeder wordt tot spil van het gezin gemaakt en het eksklusieve fulltime moederschap wordt een nastrevenswaardig ideaal. Dit gezinsmodel wordt via liefdadigheid en volkswoningbouw ook aan arme



gezinnen opgelegd. Later nemen scholen, gezondheidszorg en het welzijnswerk deze disciplinerende functie over. Toch vindt S. Poldervaart om een aantal redenen seksismekritiek op de theorieën nodig. Zo stelt Zaretsky de scheiding openbaar-privé voor als een algemeen kader, terwijl deze scheiding met name voor mannen geldt en niet voor vrouwen. Met behulp van dit begrippenpaar kunnen we de positie van vrouwen dus niet analyseren. En ook Donzelot ziet de gezinsverantwoordelijkheid van moeders alleen als een toename van vrouwenmacht. Dat diezelfde gezinsverantwoordelijkheid andere perspectieven voor vrouwen uitsluit, valt buiten zijn blikveld.

Ook in de praktijk blijken er veel misvattingen over het gezin te bestaan. Zo bestaan er vele gezinsvormen naast elkaar, die alle weliswaar dezelfde structuur hebben maar voor het overige zeer verschillend zijn. Hét gezin bestaat niet! Het is trouwens ook niet de belangrijkste samenlevingsvorm, want meer dan 50% van de Nederlanders leeft niet in gezinsverband. Je kunt het gezin ook niet eenduidig interpreteren, omdat het voor mannen en vrouwen een verschillende betekenis heeft, werkplek of veilige haven. En tenslotte klopt ook het idee niet als zou het gezin nog slechts een 'konsumptie-eenheid' zijn: vrouwen consumeren niet alleen, maar werken in gezinsverband en bovendien heeft het gezin eerder meer dan minder taken gekregen.

#### Kommentaar

Het is jammer, dat begrippen af en toe niet duidelijk zijn. Wat is b.v. het verschil tussen taken en functies van het gezin? Wat verstaat S. Poldervaart onder het begrip 'gezin'? Ik heb een definitie of omschrijving van het gezin node gemist. Het lijkt er op, dat zij meer interpretaties tegelijk gebruikt. Namelijk één die verwijst naar de verzorgings-'plicht' van alle vrouwen als dochter, zuster, schoonzuster, vriendin, moeder en oma. En/of één die verwijst naar de zogenaamde éénouder gezinnen. En één, die verwijst naar het kerngezin, bestaande uit man-vrouw-kind.

Is het gezin een samenlevingsverband van verwanten onder één dak? Of is het een samenlevingsverband met mensen die samen een huishouding voeren? etc. Door deze onduidelijkheid kan het gebeuren, dat aan het begin van de paragraaf de feministiese 'ontdekking' wordt gememoreerd dat het merendeel van de vrouwen huisvrouw zijn en vooral in gezinsverband. Terwijl op het einde van de paragraaf S. Poldervaart ons er aan herinnert, dat veel Nederlanders niet in gezinsverband wonen.

### 3. Huishoudelijke arbeid

Het 'huisvrouwschap' bestaat pas sinds de 17e/18e eeuw en is ontstaan onder invloed van het burgerlijk gezinsdenken. Wat houdt huishoudelijke arbeid in? Hoeveel tijd besteden vrouwen aan het huishouden? Hoe verdelen ze hun tijd? En hoe ervaren

huisvrouwen het huishouden? S. Poldervaart bespreekt hier onderzoeken naar de aard en organisatie van huishoudelijk werk. Het soort werk, dat vrouwen buitenshuis doen, ligt vaak in het verlengde van het huishouden zoals verzorgen en schoonmaken. Ook de organisatie van het huishouden heeft invloed: veel vrouwen doen thuiswerk of werken parttime. S. Poldervaart systematiseert vervolgens het zgn. huishoudelijke arbeidebat en geeft er de sterke en zwakke kanten van aan.

Marxisties feministen hebben in dit debat theorieën over het nut van huishoudelijke arbeid voor de kapitalistische produktiewijze ontwikkeld. Een positief resultaat was dat huishoudelijke arbeid als maatschappelijk nuttig werk zichtbaar is geworden. Huishoudelijk werk bleek ook de gemeenschappelijke noemer van vrouwenonderdrukking te zijn.

Het belangrijkste manko aan de theorie was, dat nog steeds niet verklaard kon worden waarom nu juist vrouwen huisvrouw zijn. Als mogelijke oplossingen voor het onderdrukkende karakter van huishoudelijk werk noemt S. Poldervaart: 1. het huishoudloon, 2. de vermaatschappelijking of kollektivering van huishoudelijk werk, en 3. de doorbreking van de huishoudelijke arbeidsdeling naar sekse. Alleen de laatste twee ziet zij als een reëel alternatief.

#### Kommentaar

De theorieën over huishoudelijk werk zijn voortgekomen uit het problematiseren van de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen. Zij laten zien wat het onderdrukkingsperspektief in vrouwenstudies heeft opgeleverd. Tegelijk ook laten ze zien, dat we er met het stellen van het onderdrukkingsperspektief niet zijn. We moeten een genuanceerd begrippenkader ontwikkelen. Zo komt juist in de wijze waarop huishoudelijk werk gedaan wordt het klasse specifieke karakter van de verhouding tussen mannen en vrouwen tot uiting: of je als huisvrouw een werkster hebt of dat je als huisvrouw ook nog werkster bent, maakt een groot verschil. Bovendien heeft het huisvrouwschap niet altijd bestaan en voorzover het bestaat is het voornamelijk in westerse landen. Het huishoudelijk werk is dus moeilijk de gemeenschappelijke faktor in de onderdrukking van vrouwen te noemen.

#### 4. Moederschap

Mirre Bots pleit voor theorievorming over het moederschap in Nederland, want Nederland neemt, vergeleken met andere landen, een nogal unieke positie in door het grote aantal eksklusieve fulltime huismoeders. De vrouwenbeweging heeft dit thema pas laat ontwikkeld, omdat er in eerste instantie grote weerstand bestond tegen dit traditionele perspektief van vrouwen. Nu zijn er meer moeders in de vrouwenbeweging en meer feministen zijn moeder geworden en dat heeft geleid tot een feministiese kritiek op en invulling van het moederschap.



De ideeën van N. Chodorow, A. Rich en D. Dinnerstein zijn hiervoor inspirerend geweest. Zij laten het moederschap zien als ervaring én als institutie: het moederen van vrouwen is samen met de norm van heteroseksualiteit een organisatieprincipe van het huidige seksegeslachtssysteem. Onderzoek van Ehrenreich en English en van Donzelot hebben aangetoond, dat het moederschap gereproduceerd wordt door maatschappelijke instituties en de overheid. Te denken valt b.v. aan de gezondheidszorg en het sociale zekerheidsstelsel.

Naar het moederschap in Nederland is nog weinig onderzoek gedaan. De gangbare pedagogie beroept zich op het eksklusieve fulltime moederschap, dat vrouwen van nature meegekregen zouden hebben. Daar staat nog weinig feministies onderzoek tegenover en het onderzoek, dat gedaan is, is versnipperd: er is onderzoek gedaan naar de invloed van de kerk op de sociale definitie van vrouwen als moeders. Uit ander onderzoek is gebleken, dat er steeds hoger eisen worden gesteld aan moeders zonder dat daar meer voorzieningen voor moeders en kinderen tegenover staan. Er is meer en systematischer onderzoek nodig naar moederschap in Nederland met name naar de status van het moederschap en de moederschapsideologie, aldus M. Bots. Dit lijkt mij te beperkt: dat soort onderzoek moeten we relateren aan onderzoek naar de positie van vrouwen thuis en op de arbeidsmarkt.

#### 5. Vrouwenarbeid buitenshuis

Feministies onderzoek naar vrouwenarbeid buitenshuis heeft geleid tot het inzicht, dat het huisvrouwschap van vrouwen hun positie op de arbeidsmarkt bepaalt. Dit verschijnsel heeft effecten op de werkgelegenheid voor vrouwen, promotiekansen, beroepsperspektief, funktiewaardering en -klassifikatie, maar ook op de belangenbehartiging van vrouwelijke werknemers door de bonden.

Ook vigerende arbeidsmarkttheorieën negeren dit verschijnsel en kunnen daarom de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt niet verklaren. Weliswaar bieden de dubbele arbeidsmarkttheorie en de arbeidsreservelegertheorie enige aanzetten tot een verklaring, maar waarom nu juist vrouwen de slechtste posities op de arbeidsmarkt innemen, blijft bij hen onduidelijk. S. Poldervaart besluit het hoofdstuk met een beschrijving van concrete ontwikkelingen rond vrouwenwerk. De thema's zijn: dubbele belasting, arbeidsverkorting, emancipatiebeleid, vrijwilligerswerk en ongewenste intimiteiten op de werkplek.

#### Kommentaar

De arbeidsdeling naar sekse kan volgens S. Poldervaart niet gebruikt worden als voornaamste verklaring van vrouwenonderdrukking, omdat de arbeidsdeling naar sekse een histories fenomeen is.

Deze reden begrijp ik niet, want waarom zou het ene historiese

fenomeen niet als verklaring kunnen dienen voor een ander historische fenomeen? Vrouwenonderdrukking is toch ook een historische verhouding en dus veranderbaar? Er zijn, vind ik, wel betere redenen aan te voeren waarom de arbeidsdeling naar sekse niet de belangrijkste verklaring van vrouwenonderdrukking kan zijn:

- a. de arbeidsdeling naar sekse kan niet tegelijk een verklaring en vorm van vrouwenonderdrukking zijn. Het argument van S. Poldervaart is een cirkelredenering.
- b. Uit de Inleiding zelf blijkt juist, dat voor een verklaring van vrouwenonderdrukking ook een analyse van seksualiteit, moederschap, taal, socialisatie etc. nodig is. Of, zoals Saskia zelf zegt, juist het samengaan van arbeids- en lijfswesties geeft ons inzicht op onderdrukkingsmechanismen.

## 6. Vrouwen en de verzorgingsstaat

De staat heeft - net al vrouwen in het gezin - een rol in de reproductie van de arbeidskracht. Dat leidt er, volgens S. Poldervaart, toe dat de staat daarmee vrouwenonderdrukking verankert. Om te laten zien hoe dat in zijn werk gaat, behandelt ze een aantal staatsthoerieën. Met name die van A. Gramsci en L. Althusser over de ideologische functie van de staat zijn van belang. Maar ook de theorie van J. Donzelot over de verwevenheid van de staat en het gezin. In tegenstelling tot deze heren, besteedt alleen de feministe G. Rubin aandacht aan de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Dat is vreemd, omdat juist in de huidige westerse verzorgingsstaat het patriarchale gezin een peiler van de staat is geworden. Dit blijkt uit het sociale zekerheidsstelsel, dat gebaseerd is op het konfessionele gezinsdenken. De gevolgen van de huidige crisis moet 'het' gezin opvangen, dat blijkt uit het uitkeringsrecht per leefeenheid en de belasting op de zogenaamde dubbele inkomens. En vrouwen hebben op grond van hun gezinspositie vaak minder rechten dan mannen. Want de rechten van vrouwen zouden in het gezin worden veilig gesteld, denk b.v. aan het recht op een minimuminkomen.

Als werkneemster hebben vrouwen direkt te maken met de staat, als wetgever en vaak ook als werkgever. Maar ook hier treedt de staat niet of onvoldoende op voor vrouwen, terwijl de achtergestelde positie van vrouwen juist om extra maatregelen vraagt.

Ondanks dit alles zijn er de laatste jaren toch vrouwvriendelijke veranderingen in wetgeving en beleid gerealiseerd en seksistische maatregelen tegengehouden. En de vrouwenbeweging kan bij de overheid een vrouwvriendelijker beleid afdwingen, op straffe van legitimiteitsverlies. Ik neem aan dat S. Poldervaart hier het volgende mee bedoelt: de legitimiteit van de burgerlijke staat berust op de garantie van de rechtsgelijkheid van alle burgers. De akties van de vrouwenbeweging nu bedreigen niet alleen de maatschappelijke orde, maar ontmaskeren ook de ideologie



nu bedreigen niet alleen de maatschappelijke orde, maar ontmaskeren ook de ideologie van rechtsgelijkheid, waardoor zij legitimiteit van de staat aanvallen.

Tenslotte gaat schrijfster nog in op de vraag hoe vrouwen de verzorgingsstaat hebben kunnen ondersteunen, terwijl deze geht is op de onderdrukkende gezinspositie van vrouwen. Zij wijst in dit verband op de daadwerkelijke verbeteringen die de verzorgingsstaat vrouwen bood en op de ideeën dat de emancipatie van vrouwen al voltooid zou zijn en vrouwen alleen maar te winnen leken te hebben bij de verzorgingsstaat.

#### Kommentaar

Het patriarchale karakter van de burgerlijke staat wordt in dit hoofdstuk niet goed uitgelegd. In tegenstelling tot wat S. Poldervaart zegt, denk ik dat de burgerlijke staat ook naar zijn vorm niet neutraal is t.a.v. vrouwen. Deze neutraliteit van de staat zou namelijk liggen in de rechtsgelijkheid van alle burgers. Vrouwen hebben echter niet dezelfde rechten als mannen. De rechtsgelijkheid van alle burgers is dus een farce. Het patriarchale karakter van de staat wordt nog duidelijker als we kijken naar seksueel geweld. Elke staat heeft immers een monopolie op legitieme geweldsuitoefening. Maar als het gaat om b.v. verkrachting doet de staat afstand van zijn geweldsmonopolie door verkrachting binnen het huwelijk niet strafbaar te stellen. Deze houding werkt dóór in het niet of niet effectief optreden van de staat als het gaat om willekeurig welk seksueel geweld tegen vrouwen.

Het patriarchale karakter van de burgerlijke staat ligt dan niet besloten in de wijze waarop de staat arbeidskracht reproduceert. Het ligt in het onvolledige staatsburgerschap van vrouwen en in de delegatie van het geweldsmonopolie aan individuele mannen (1).

#### 7. Seksualiteit en seksueel geweld

De invloed van de vrouwenbeweging is merkbaar in: 1. de heteroseksuele verhoudingen, 2. homoseksualiteit bij vrouwen en de normering tot heteroseksualiteit en 3. seksueel geweld. Nel Draijer signaleert in deze drie gebieden een verschuiving in opvattingen over seksualiteit als een 'eng'-lichamelijke activiteit naar bredere opvattingen waarbij de maatschappelijke verhoudingen, waaronder seksualiteit vorm krijgt, betrokken zijn. Heteroseksualiteit blijkt dan een sociaal orderingsprincipe te zijn en te worden gebruikt als aangrijpingspunt én als dekmantel voor seksueel geweld. Seksueel geweld zou dan seksualiteit en geen geweld zijn. Vrouwen hebben gezezen op het specifieke van seksuele geweldsdelikten zoals verkrachting.

In theorieën over seksualiteit blijkt seksualiteit een belangrijk aspekt van vrouwenonderdrukking te zijn. Daarin zie je de bovengenoemde betekenisverschuiving. In dit verband

bekritiseert zij de theorie van M. Foucault. Alhoewel zijn theorie zeker bruikbaar is, doet zijn diffuse machtsbegrip onderdrukking van vrouwen uit het oog verdwijnen (2). En dat is een probleem in feministies onderzoek, want alleen vanuit een onderdrukkingsperspektief kun je de 'onzichtbare' machtsdimensie in de verhouding van vrouwen en mannen zichtbaar maken. Dat toont R. Römken aan in haar studie over seksueel geweld in gezinnen. Het uitblijven van conflicten blijkt significanter te zijn dan het vóórkomen ervan bij de analyse van de machtsverhouding tussen de seksen.

Vrouwen anticiperen vaak op wensen en verlangens van mannen/echtgenoten om zo openlijke conflicten te vermijden (3). 'Lesbiese' studies hebben de aandacht gevestigd op heteroseksualiteit als een sociaal ordeningsprincipe en hebben de relatie tussen seksualiteit en moederschap ter discussie gesteld. De hieruit voortgekomen veranderingen werken door in de nieuwe vrouwbeelden: de jonge dynamiese geseksualiseerde jonge ongehuwde vrouw heeft de plaats ingenomen van de zorgzame en kuisse moeder. Het lijkt erop, dat deze seksualisering van vrouwen-lichamen de prijs is van een grotere vrijheid van vrouwen. In vrouwenstudies moeten we de rol van seksualiteit in de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen en het machtsaspect in seksuele praktijken verder onderzoeken en relateren aan onderzoek naar socialisatie, arbeidsdeling, kinderopvang en taal.

#### Kommentaar

Dit hoofdstuk is het beste van de hele bundel. N. Draijer toont de vruchtbaarheid van het onderdrukkingsperspektief in vrouwenstudies aan door het verband tussen heteroseksualiteit en seksueel geweld te expliciteren. Hier blijkt, hoe vanuit dit perspektief theoretiese nuanceringen noodzakelijk zijn. Zo heeft b.v. de scheiding van seksualiteit en voortplanting tijdens de seksuele revolutie van de jaren '60 voor vrouwen niet alleen nadelen maar ook voordelen gehad.

De noties van 'het gezin als gekontroleerd zelfbestuur' en 'de delegatie van het geweldsmonopolie aan individuele mannen' (4) kunnen de verklaring van de relatie tussen heteroseksualiteit en seksueel geweld verdiepen.

#### 8. Vrouwen, taal en literatuur

De structuur van dit stuk van Annechien Vink is nogal onduidelijk. Zoals ik het gelezen heb valt het uiteen in twee delen. Het eerste deel gaat over de vraag hoe je seksistiese beelden in teksten kunt opsporen. Het tweede gedeelte onderzoekt de vraag hoe je een alternatief vrouwbeeld kunt ontwikkelen.

1. Ideologie-onderzoek is nodig, aldus Annechien Vink, om het vrouwbeeld in taal en literatuur te onderzoeken. In feministies onderzoek staat daarbij de receptie centraal, omdat een



eventueel ideologiekrities effect afhangt van hoe de recipiënt met de tekst omgaat.

Seksisties taalgebruik is niet eenvoudig te achterhalen. Het zit 'm namelijk niet in de syntaxis of semantiek van de taal, maar is afhankelijk van de kontekst, situatie en medium waarin die taal geuit wordt. Deze opvatting gaat in tegen de literatuurtheorie van de Kritiese Theorie, die seksisme zou analyseren als misleiding door de auteur in de teksten zelf. Analyses van stereotype vrouwbeelden in massamedia, reclame en vrouwenbladen laten de gebreken van deze 'misleidingsthese' zien. Dat blijkt ook uit een door Annechien besproken onderzoek naar kasteel- en doktersromans. De betreffende onderzoeksters konkluderen op basis van een inhoudsanalyse, dat vrouwen door het lezen van deze literatuur hun eskapistiese neigingen zouden bevredigen. Een analyse van vertelvormen daarentegen maakt duidelijk, hoe vrouwen in de massalektuur op hun specifieke capaciteiten worden aangesproken. Er is dus eerder sprake van herkenning dan van eskapisme.

Feministen hebben ook kritiek geleverd op rolstereotypen in literaire teksten, maar ze leggen - net zoals de Kritiese Theorie - het moment van ideologiekritiek bij de opvattingen van de auteur in plaats van bij de recipiënt. Met de positie van de recipiënt wordt ook te weinig rekening gehouden in de zgn. vertooganalyse van L. Althusser. Deze is - in de vorm van de symptomale leeswijze - bruikbaar voor onderzoek naar de werking van de patriarchale ideologie in teksten en het opsporen van de 'vrouwelijke' resten daarin.

2. Geïnspireerd door de vrouwenbeweging zijn vrouwen gaan zoeken naar een ander (zelf)beeld. In een herwaardering van oude schrijfsters, door aandacht voor subkulturele tradities van schrijfsters en door het produceren van de zgn. 'vrouwenliteratuur'. In eerste instantie zijn het de realistische romans, die aan een behoefte van herkenning en zelfbevestiging tegemoet komen. Maar het is de vraag in hoeverre het ideologische effect hiervan niet zelf weer een bevestiging is van traditionele vrouwbeelden in plaats van het openbreken en veranderen ervan. Een tweede stroming is wat dit betreft veelbelovender: het is de stroming van het experiment. Het gaat hier om een feministiese kritiek op de patriarchale ideologie die verbonden is aan een kritiek op de heersende literaire praktijken. A. Vink noemt met name de *Ecriture Feminine* als zo'n feministies experiment. De *Ecriture Feminine* zou een fundamentele kritiek op de patriarchale taal- en denkvormen zijn.

De relevantie van feministiese kritiek op de patriarchale ideologie ziet A. Vink tenslotte in de noodzaak van een wetenschappelijke analyse van b.v. pornografie als een praktijk van voorstellingen. Inzicht in de mechanismen van het pornografiese vertoog en produktie-apparaat kan de pornomachine tot stilstand brengen.

## Kommentaar

1. Het hoofdstuk van A. Vink is door het ingewikkelde taalgebruik moeilijk toegankelijk. Het veronderstelt veel voorkennis en ik vind het daarom niet zo geschikt als inleiding. Het zou beter tot zijn recht gekomen zijn in de vorm van een artikel. Ze bespreekt met name de psycho-analytische variant van de literatuurtheorie en besteedt slechts summier aandacht aan andere stromingen in de literatuurtheorie. Toch is de positie van A. Vink mij niet altijd duidelijk. Zi wijst zij de literatuurtheorie van de Kritische Theorie af, omdat de zelfbevrijding van specifieke groepen daarin geen uitgangspunt is. Maar ze beweert zelf prakties hetzelfde, als ze zegt dat voor een anti-porno-strategie een wetenschappelijke analyse noodzakelijk is. Maar hoe zit het dan met de zelfbevrijding van vrouwen als we daarvoor eerst een wetenschappelijke analyse nodig hebben? Hebben we hier niet weer te maken met een intellectueel voorhoedemodel maar dan op feministische leest geschoeid?

2. De kontekstafhankelijkheid van betekenissen is een belangrijk item bij A. Vink. Ze maakt echter niet duidelijk wanneer het gaat om mikro- of makro-sociale konteksten van de recipient en van teksten, of wanneer het gaat over intertekstuele en talige konteksten. Dit blijft in het hele hoofdstuk een probleem. Dat het niet onderscheiden van verschillende konteksten een probleem is, blijkt ook uit de volgende gebeurtenis:

Voorstanders van de kontekstafhankelijkheid van betekenissen meenden, dat porno in de vorm van een tentoonstelling op de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies niet seksistisch zou zijn, omdat de kontekst - namelijk de Zomeruniversiteit én de tentoonstellingsvorm - niet seksistisch zou zijn. Maar is dat een goede reden? Is porno op de ZUV niet seksistisch, omdat de kontekst niet seksistisch is? Of moet je de kontekst anders zien: omdat porno, maatschappelijk gezien, bijna altijd seksistisch gekonsumeerd of geproduceerd wordt kan men zich ook binnen de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies niet aan deze makro-kontekstuele betekenis onttrekken. Het is een tautologie om te zeggen, dat deze strategie alleen mogelijk is in een niet-seksistische maatschappij, omdat daarin eenvoudigweg geen seksistische uitspraken en beelden meer bestaan. Waarbij men nog de vraag kan stellen of erotische afbeeldingen en teksten er in zo'n maatschappij niet heel anders zouden uitzien. Maar dat is speculatie. De relatie tussen betekenis(verandering) en allerlei konteksten is een nog onopgelost probleem, waardoor strategische konsekwenties met betrekking tot 'betekenisverandering' nog niet goed te trekken zijn.

3. Het uitgangspunt van A. Vink is dat in feministisch onderzoek de receptie centraal dient te staan. Ik had graag gezien, dat zij dit standpunt had gekonfronteerd met de Ecriture Feminine als een- volgens velen - veelbelovend feministisch experiment. Ze signaleert wel dat de receptie en de effecten van de Ecri-



ture Feminine (nog) niet duidelijk zijn, maar ze problematiseert dit niet. Mijns inziens roept deze onduidelijkheid direct de volgende vragen op:

Als de teksten van de Ecriture Feminine niet gerecipieerd worden, wat hebben ze dan voor zin? Is de Ecriture Feminine als een feministiese kritiek op de patriarchale ideologie zonder zo'n receptie überhaupt wel mogelijk? En mochten deze teksten van de Ecriture Feminine wél gerecipieerd worden, wat heeft dat dan voor gevolgen? Is het inderdaad een aanval op de patriarchale ideologie en waaruit blijkt dat? Of kreëren deze teksten slechts een nieuwe literaire 'elite', die, door het esoteriese taalgebruik, vrouwen eerder onmondig dan mondig maakt. Vrouwen de taal eerder ontnemt dan geeft? Of, wie weet, gaat het de Ecriture Feminine wel om heel iets anders, maar dat wordt uit dit hoofdstuk niet duidelijk.

#### 9. Vrouwen in niet-westerse samenlevingen

Feministiese antropologen, aldus Annemiek Hoogenboom, hebben de vraag gesteld naar de oorsprong en universaliteit van vrouwenonderdrukking en hierop antwoorden gezocht in de minder of meer verborgen vormen van vrouwenmacht. Ze zijn daar niet in geslaagd, omdat ze daarbij typies westerse begrippen gebruikten en omdat de mate van vrouwenmacht niet zo maar een indicatie is van het vóórkomen van vrouwenonderdrukking. Vrouwen kunnen heel goed b.v. economiese macht hebben en toch worden onderdrukt. De universaliteit van vrouwenonderdrukking bleek moeilijk vast te stellen. Want wanneer hebben vrouwen zoveel macht zodat ze niet meer onderdrukt worden? En wat voor macht zou dat dan moeten zijn?

Ook de vraag naar de oorsprong van vrouwenonderdrukking moet vooralsnog onbeantwoord blijven. De meest veelbelovende verklaring tot nu toe is die van G. Rubin, alhoewel ook daarmee problemen blijven.

Een stroming, die de verschillende kulturen in hun eigen waarde laat en die zich daarbij uitdrukkelijk hoedt voor ethnocentrisme en 'feministies kolonialisme' is de feministiese symboliese antropologie. Ze ontdekten Rosaldo en Collier, dat de sociale identiteit van vrouwen als moeder bestaat in die samenlevingen, waarin de status van de man afhankelijk is van het aantal kinderen. Dit verschilt volgens hen van b.v. Islamkulturen, waarin de identiteit van vrouwen die is van een geseksualiseerde, voor mannen aantrekkelijke, vrouw. De status van de man is hier niet afhankelijk van zijn kinderen maar van zijn vrouw.

De zgn. ontwikkelingsstudies overlappen deels deze feministiese studies. Zij onderzoeken o.a. hoe onder invloed van het kapitalisme en imperialisme de positie van vrouwen in de derde wereld verslechterd is. Vrouwen nemen een sleutelpositie in in het ontwikkelingsproces door hun verantwoordelijkheid voor voedsel, hygiëne, gezondheidszorg en geboorteregeling.

De bevolkingsgroei kan gecontroleerd worden door de beheersing van de vrouwelijke seksualiteit en het voortplantingsvermogen van vrouwen. Deze beheersing leidt tot privatisering van het gezinsleven, 'verhuisvrouwing' en een vaak racistiese geboorteregeling. Zij hollen de vrouwelijke autonomie uit, doorbreken de vrouwennetwerken en maken vrouwen individueel van mannen afhankelijk.

Ontwikkelingshulp in de vorm van het steunen van zelf-organisatie van vrouwen zou welkom zijn, maar daar is weinig kans op. De meeste ontwikkelingslanden hebben een diktatoriaal regime en daarin past geen zelforganisatie. Bovendien zijn vrouwen nu voornamelijk actief in het verzet.

Ook een internationale solidariteit onder vrouwen is moeilijk te realiseren. De struikelblokken daarin zijn de ongelijke verdeling van deskundigheid en middelen. En de grote kans op conflicten door klasse- en rasseverschillen tussen vrouwen, maar ook door de verschillen tussen moeders en niet-moeders. Bovendien leidt de individualistische westerse cultuur tot een bekentenissencultuur (b.v. bij een tribunaal tegen seksueel geweld of in bekentenissenliteratuur), die veel niet-westerse vrouwen niet willen en/of niet kunnen navolgen. Zo'n individuele bekentenis zou hen alleen maar in gevaar brengen. De westerse vrouwen moeten, aldus Annemiek Hoogenboom, een bescheidenheid ontwikkelen t.a.v. niet-westerse vrouwen.

#### Kommentaar

Ik vind dit een prima tekst en het is jammer, dat er in het kader van de Inleiding niet een vergelijkbaar stuk geschreven is over vrouwen in oosteuropese landen. Het zou nuttig zijn geweest, zeker als het gaat om de problemen van internationale vrouwen-solidariteit.

Tenslotte vind ik de weergave van de ontwikkeling van feministies antropologies onderzoek spannend, maar had graag gezien dat A. Hoogenboom de vraag naar de oorsprong en universaliteit van vrouwenonderdrukking had genuanceerd. Het universeel voorkomen van vrouwenonderdrukking moet je onderscheiden van de historische en kulturele vormen ervan. En bij zo'n verscheidenheid van vormen kan er van dé oorsprong natuurlijk geen sprake meer zijn.

### III Theoretiese achtergronden

1. In Europa zijn vrouwenstudies in eerste instantie ontwikkeld door marxisties-feministen. Zij kritiseren de theorie van Marx en Engels over vrouwenonderdrukking en konkluderen dat de marxistiese theorieën slechts een deel van de sociale werkelijkheid kunnen verklaren, namelijk de klassenverhoudingen en de structuren van een kapitalistiese produktiewijze. De verhoudingen tussen vrouwen en mannen en de seksenstrijd, het



onderzoeksterrein van feministiese theorieën, vallen buiten de marxistische analyse.

Marxistische feministen hebben geprobeerd om marxisme en feminisme te integreren met behulp van de begrippen patriërchaat, reproductie en sekse-geslachtssysteem. Al deze pogingen zijn mislukt, ook de laatste vindt S. Poldervaart, in tegenstelling tot A. Hoogenboom. Het sekse-geslachtssysteem is namelijk moeilijk te relateren aan de produktiewijze.

Ook in de strategietheorie blijkt het samengaan van de vrouwenbeweging met links een probleem te zijn. M. Aerts en J. Outshoorn hebben op de problemen van de marxistische theorie in vrouwenstudies gewezen. Hun teksten worden min of meer opgevat als afscheid van het marxisme. Toch komen de voor vrouwenstudies interessante ontwikkelingen weer uit marxistische hoek: de ideologietheorie van L. Althusser. Hij maakt daarbij gebruik van de psycho-analytische theorie van J. Lacan.

2. De belangstelling voor de psycho-analyse in vrouwenstudies komt voort uit vragen naar de internalisering van vrouwenonderdrukking en naar hoe vrouwen tot vrouw worden gemaakt.

Vrouwen hebben Freud's theorieën in eerste instantie bekritiseerd om zijn biologistische vrouwbeeld. Freud analyseert de patriarchale verhoudingen niet, maar hij legitimeert ze, zeggen B. Friedan, K. Millet en S. Firestone, en ook S. de Beauvoir heeft kritiek op het negatieve vrouwbeeld van Freud. Maar onder invloed van de symboliese interpretatie van Freud's theorie door Althusser en Lacan heeft J. Mitchell als eerste een lans gebroken voor een feministiese herinterpretatie van Freud. En de franse theoretika's J. Kristeva, H. Cixous en L. Irigaray zoeken onder invloed van dezelfde traditie naar de verdrongen vrouwelijkheid en naar lijnen van een eigen vrouwelijke ervaringswereld.

Het engelse marxistische-feministische blad M/F kritiseert het essentialisme van de franse *Ecriture Feminine* en wijst tegelijk elke verwijzing naar reëel bestaande vrouwen af.

In Engeland en in Nederland hebben feministiese theoretika's gewezen op de politieke konsekwenties van het M/F denken: hoe kan in de M/F konceptie de vrouwenbeweging nog bestaan, behalve dan in de taal? Het M/F denken is misschien inhoudelijk interessant, vindt S. Poldervaart, maar het is onduidelijk wat de vrouwenbeweging eraan heeft. M. Aerts heeft de M/F positie verdedigd, o.a. omdat politieke argumentaties of effekten niet gebruikt mogen worden om een wetenschappelijke theorie te weerleggen. Wetenschap zou problemen moeten opwerpen en zou nooit politiek mogen legitimeren.

N. Chodorow, A. Rich, D. Dinnerstein en C. Hagemann-White hebben op geheel eigen wijze gebruik gemaakt van de psycho-analyse. Zij hebben m.b.v. de psycho-analytiese verklaringen gezocht naar de reproductie-mechanismen van het moederen.

Desalniettemin geeft ook de psycho-analyse, netzomin als het marxisme, een voldoende verklaring voor het bestaan van vrou-

wenonderdrukking. We moeten volgens S. Poldervaart het zoeken naar een algemene theorie opgeven, omdat het marxisme en de psycho-analyse daar tot nu toe niet in geslaagd zijn en het zoeken ernaar wel belemmerend werkt voor de ontwikkeling van de theorieën.

#### Kommentaar

Ik vind de paragraaf over feminisme en marxisme mager. Speciaal als het gaat over het belang van marxistische theorieën voor vrouwenstudies. Het belang daarvan gaat toch verder dan een inzicht in de veranderlijkheid van maatschappelijke verhoudingen en in het nut van kollektieve actie. Dat blijkt ook uit de Inleiding. Het huishoudelijke arbeid-debat, de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt, de staats- en ideologietheorieën zijn geïnspireerd en vaak voortgekomen uit het marxisme. We hebben in feministische theorievorming ook meermaals gebruik gemaakt van meer algemene marxistische inzichten; ik denk dan aan de volgende ideeën: het marxisme laat zien dat een politiek engagement heel goed te verenigen is met een wetenschappelijke analyse/theorie. Het geeft een theoretisch kader om onderdrukkingsverhoudingen in de vorm van vrijheid en gelijkheid te analyseren. Dat is trouwens een inzicht dat voor vrouwenstudies toch nog steeds heel vruchtbaar is. Marxistische theorieën benadrukken de historiciteit en dus veranderlijkheid van maatschappelijke verhoudingen. Het marxisme geeft een materialistische interpretatie van de sociale werkelijkheid, waardoor de positie van onderdrukte groepen geproblematiseerd kan worden. Tegelijk geeft het marxisme een empirismekritiek, omdat het een theoretisch programma is waarin de werkelijkheid niet alleen wordt beschreven zoals die is, maar tevens wordt aangegeven wat er mis is en op welke punten dat veranderd kan worden. Daarom is vanuit marxistisch perspectief de kritische en politieke dimensie van theorievorming te verduidelijken. En ook nu, nu vrouwenstudies steeds meer eigenstandige theoretische programma's gaan ontwikkelen, kunnen marxistische theorieën nog zinvol zijn voor een analyse van het klasse-specifieke karakter van de seksenverhoudingen en voor het relateren van deze verhouding aan andere maatschappelijke verhoudingen. (En daarmee bedoel ik dan niet de ontwikkeling van één algemene theorie.) Een voorbeeld is het onderzoek van E.O. Wright waaruit blijkt dat een groot deel van de arbeidersklasse in de USA bestaat uit vrouwen (5).

Natuurlijk moeten we op onze hoede zijn bij gebruik van niet-feministische theorieën zoals marxistische theorieën, want zoals terecht is opgemerkt is het begrippenkader van het marxisme seksblind en heeft het betrekking op de kapitalistische produktiewijze. Een feministische theorie moet een eigen begrippenkader ontwikkelen voor de analyse van het huidige sekse-geslachtssysteem. Maar daarmee is het belang van marxistische theorieën voor feministische theorievorming nog niet



weerlegd.

2. Ook de behandeling van de theorieën over de psycho-analyse vind ik in dit hoofdstuk onvoldoende. Dat geldt trouwens voor de hele bundel. De psycho-analyse wordt vaak kort aangestipt zonder dat het ergens stevig is uitgewerkt. Je kunt daarbij moeilijk greep krijgen op het besproken materiaal. Zo wordt de vraag naar de politieke of feministiese relevantie van dit soort feministiese theorievorming wel genoemd, maar nergens uitgewerkt. Er is toch wel wat meer kritiek nodig op het idee dat wetenschap geen politiek zou mogen legitimeren. Juist in vrouwenstudies moet je dat, omdat het specifieke van vrouwenstudies gelegen is in de combinatie van een feministies en een wetenschappelijk engagement. Het gaat er trouwens niet om of wetenschap politiek mag legitimeren, dat veronderstelt een vrijblijvendheid die er niet is. Seksismekritiek heeft aangetoond, dat de wetenschap nu eenmaal (of je het wilt of niet en bedoeld of onbedoeld) politiek legitimeert. In vrouwenstudies moet ruimte blijven om te vragen welke relaties er bestaan tussen wetenschap en politiek, hoe die zich ontwikkelen en hoe ze eventueel gestuurd kunnen worden. Ook de relaties tussen de vrouwenbeweging en vrouwenstudies kunnen in dit kader onderzocht worden op haar mogelijkheden. De vragen naar de relatie tussen wetenschap en politiek moeten in ieder geval niet vertroebeld worden door kreten als zou de wetenschap nu eenmaal geen politiek zijn (dat weet trouwens iedereen) of als zou wetenschap en met name vrouwenstudies - op ongewenste wijze - gepolitiseerd zijn. Het is trouwens opvallend, dat dit verwijt van politisering meestal wordt gericht aan het adres van links geëngageerde wetenschap en niet aan het adres van de zgn. neutrale wetenschap, die zich door haar zwijgen engageert met de instandhouding van de status quo. Om van de zich nadrukkelijk met rechts-politieke doelen geëngageerde wetenschappen nog maar te zwijgen.

#### IV. Nawoord

Er is de laatste jaren veel veranderd, zegt S. Poldervaart. Vrouwen kunnen niet meer worden doodgezwegen, ook al is hun positie de laatste jaren verslechterd en is vrouwenonderdrukking nog steeds inherent aan de maatschappelijke organisatie. Feministiese theorieën pogen verklaringen te vinden voor deze vrouwenonderdrukking. We moeten daartoe deeltheorieën gaan ontwikkelen, waarbij de tegenstelling tussen de seksen uitgangspunt van onderzoek zal moeten blijven.

#### Kommentaar

Alhoewel ik de bundel zeer lezenswaardig vind, mis ik een (of meer) duidelijke lijn. Het boek is nogal rommelig. Zo zou een explicitering en vergelijking van verschillende standpun-

ten van de auteurs welkom zijn geweest. Is b.v. het sekse-geslachtssysteem nu wel of niet een bruikbaar concept? S. Poldervaart en A. Hoogenboom verschillen hierover van mening, zonder op dit verschil van mening in te gaan.

Ik vind het ook jammer, dat de auteurs de verschillende thema's niet aan elkaar hebben gerelateerd. Wat is b.v. de reikwijdte en wat zijn de grenzen van een feministiese literatuurkritiek en hoe verhoudt deze zich tot b.v. een arbeidsdeling naar sekse. Twee zo verschillende opties kunnen toch niet zo maar onbemiddeld naast elkaar staan, zoals de psycho-analyse in het geval van de literatuurkritiek en de marxisme-theorie in het geval van huishoudelijke arbeid en werk buitenshuis? Hoe moeten we in dit kader de door S. Poldervaart gesignaleerde overgang denken van sociaal-ekonomiese verklaringen naar sociaal-kulturele en psychologische vragen? Zijn de sociaal-ekonomiese problemen opgelost? Of moeten we naar andere verklaringen voor deze verschuivingen zoeken? Heeft het misschien te maken met verschillende vakwetenschappelijke achtergronden, zoals de psycho-analyse in de literatuurwetenschap en de marxistische aanzetten in de sociale en politieke wetenschappen? Wat betekent dat dan voor de verhouding van de verschillende vakwetenschappen en relevante problemen in vrouwenstudies en welke konsekventies heeft dat?

Deze vragen zijn - zeker in het kader van een inleiding - niet allemaal te beantwoorden. Maar zelfs een summiere uiteenzetting van verschillen en overeenkomsten in vrouwenstudies aan de hand van posities en thema's van de schrijfsters zou mijns inziens al voldoende zijn geweest.

Aandacht voor wetenschapstheoretiese problemen in vrouwenstudies had ook helderheid kunnen scheppen. Vanuit wetenschapstheoreties perspectief kan de moeizame overgang van seksisme-kritiek op bestaande theorieën naar een positieve ontwikkeling van eigen feministiese theorieën zichtbaar worden. Tegelijk zou dit ook een betere evaluatie van vrouwenstudies hebben mogelijk gemaakt. Seksisme-kritiek heeft namelijk de eigenaardige neiging om als het doel bereikt is onzichtbaar te worden. Als na moeizaam ploeteren vrouwen in theorieën zichtbaar zijn geworden, dan is het meestal, achteraf gezien, onvoorstelbaar hoeveel werk het heeft gekost om dat voor elkaar te krijgen.

Desalniettemin vind ik het boek geslaagd in de opzet een overzicht te geven van ontwikkelingen in vrouwenstudies. Natuurlijk is het zo, dat een inleiding in zo'n jong 'vakgebied' hoge eisen stelt aan de schrijfsters. Een grote hoeveelheid materiaal moet uit het niets geselecteerd, gsystematiseerd en gepresenteerd worden. Ik vind dat de auteurs daarin goed is (zijn) geslaagd.

Vrouwenstudies, een inleiding is een systematische verwerking van relevante feministiese literatuur. De inleiding maakt tens de balans op van wat er tot nu toe in vrouwenstudies is



bereikt. Het stimuleert mensen tot verder lezen, óók omdat de stukken over het algemeen goed en helder geschreven zijn, voorzien zijn van een prima notenapparaat en dito literatuurverwijzingen.

Voor iedereen, die wil weten wat er in vrouwenstudies omgaat, kan ik deze Inleiding dan ook aanbevelen.

'Vrouwenstudies, een inleiding' door S. Poldervaart e.c., SUN, Nijmegen, 1983, f. 34, 50, pp. 366.

#### Noten

- (1) H. Stasse, T. Mom en M. Eijkmans, *Staat en Seksenstrijd*, hoofdstuk 3, SUA, Amsterdam 1982.
- (2) M. Plaza, 'Seksualiteit en geweld: een niet willen weten van M. Foucault' in *Krisis no. 11*, pp. 8-22.
- (3) Het is niet toevallig dat feministen het gezin analyseren als strijdtoneel tegenover het harmoniemodel van meer traditionele gezinstheoretici.
- (4) *Staat en Seksenstrijd*, zie noot 1.
- (5) E.O. Wright, *The american class structure*. In: *American Sociological Review* 47 (1982) 6.

(Vervolg noten van pag. 73)

mutet, insbesondere von Peirce und von Dewey, dessen Philosophie unter chinesischen Intellektuellen verbreitet war' (Alfred Schmidt: *Praxis, in: Gesellschaft; Beiträge zur Marxschen Theorie* 2; Frankfurt 1974: 296).

- (77) M. Jay: *The dialectical imagination* (London 1973: 256).
- (78) Vgl. A. Skuhra: *Max Horkheimer* (Stuttgart etc. 1974): 67-70.
- (79) Th.: 19.
- (80) St.: 185.
- (81) In een negatief-voorwaardelijke zin heeft Adorno dit ook verwoord: '..eine der Arbeit ledige Menschheit wäre der Herrschaft ledig. Das weiss der Geist, ohne es wissen zu dürfen..' (3 Studien zu Hegel, Frankfurt 1970: 38).
- (82) *Ibid.*: 174.
- (83) *Ibid.*: 186.